

Col·lecció de cartells del Sr. Josep Artigas i Ojeda

Cristina Bartrès Gordils, Anna Rossell Badia

Resum

Commemorant el centenari del naixement de Josep Artigas i Ojeda, i donat que del 24 d'octubre del 2019 al 4 de gener del 2020 s'està duent a terme l'exposició titulada "*Permès fixar cartells. Josep Artigas (1919-1991), cartellista i dissenyador gràfic*" per donar a conèixer les obres que es troben al CRAI Biblioteca de Belles Arts, hem realitzat aquest article. Es parlarà de la seva vida artística i la donació de part de les seves obres a la Universitat de Barcelona. Seguidament i la part més important s'explicarà la restauració de vuit cartells originals, pertanyents a aquest fons, que s'han restaurat al Taller de Restauració del CRAI de la Universitat de Barcelona.

Paraules clau

Josep Artigas i Ojeda, Cartell, Permès fixar cartells, restauració, conservació, obra gràfica.

Resumen

Conmemorando el centenario del nacimiento de José Artigas y Ojeda, y dado que del 24 de octubre de 2019 al 4 de enero de 2020 se está llevando a cabo la exposición titulada "*Permès fixar cartells. Josep Artigas (1919-1991), cartellista i dissenyador gràfic*" para dar a conocer las obras que se encuentran en el CRAI Biblioteca de Bellas Artes, hemos realizado este artículo. Se hablará de su vida artística y la donación de parte de sus obras a la Universidad de Barcelona. Seguidamente y la parte más importante se explicará la restauración de ocho carteles originales, pertenecientes a este fondo, que se han restaurado en el Taller de Restauración del CRAI de la Universidad de Barcelona.

Palabras clave

Josep Artigas i Ojeda, cartel, Permitido fijar carteles, restauración, conservación, obra gráfica.

Abstract

Commemorating the centenary of the birth of *Josep Artigas i Ojeda*, and since October 24, 2019 to January 4, 2020, the exhibition entitled "*Permès fixar cartells. Josep Artigas (1919-1991), cartellista i dissenyador gràfic*" is being carried out to publicize the works that are found in the CRAI Biblioteca de Belles Arts, we have made this article. We will talk about his artistic life and the donation from his works to the University of Barcelona. Next, the most important part will be the restoration of eight original posters, which belong to this collection, that have been restored from the CRAI Taller de Restauració of the University of Barcelona.

Keywords

Josep Artigas i Ojeda, Poster, Permitted to set posters, restoration, preservation, graphic work.

Col·lecció de cartells del Sr. Josep Artigas i Ojeda

Cristina Bartrès Gordils, Anna Rossell Badia

Degut a la commemoració del centenari del naixement de Josep Artigas i Ojeda, del 24 d'octubre del 2019 al 4 de gener del 2020 s'està duent a terme l'exposició titulada "*Permès fixar cartells. Josep Artigas (1919-1991), cartellista i dissenyador gràfic*" per donar a conèixer les obres que es troben al CRAI Biblioteca de Belles Arts. L'exposició es fa a la Sala Josep Uclés del Centre Cultural El Carme de Badalona.

La seva obra gràfica consta de més de 400 cartells entre d'altre material gràfic i al Taller de Restauració del CRAI de la Universitat de Barcelona se n'han restaurat més de 100 des de l'any 2005, procedents del dipòsit del CRAI Biblioteca de Belles Arts.

A continuació, farem una breu descripció de la biografia artística de l'artista i la seva vinculació amb la donació que va fer a la Universitat de Barcelona. Finalment s'explicaran els diferents cartells que s'han restaurat amb les seves patologies i el mètode de restauració que s'ha dut a terme.

Josep Artigas i Ojeda

Josep Artigas i Ojeda, va néixer a Barcelona (1919-1991), emprenedor en el món del disseny gràfic, al llarg de la seva carrera va realitzar un ampli recorregut dins l'àmbit del cartellisme publicitari. Durant els seus anys de dissenyador va crear obres molt reconegudes com el cartell publicitari de *Polil*, també fou el creador de *Norit*, el xai icona de la marca, entre d'altres realitzacions i va col·laborar amb diferents marques reconegudes com *Nestlé* o *Titan*. D'aquesta manera arribà a ser un dels cartellistes més importants i reconeguts que es troben a finals del segle XX.

El dia 3 de març de l'any 1992, l'esposa i vídua del Sr. Josep Artigas, Sra. Glòria de Quadras, formalitzà la donació que en el seu dia el Sr. Artigas va fer en vida a la Universitat de Barcelona, de tota l'obra gràfica de que disposava, llibres i revistes. Aquest recopilatori formava part de la seva biblioteca particular, i es va donar a la Universitat de Barcelona com a objectiu de conserva i preservar la seva obra gràfica perquè perdurés el seu record.

1. Fotografia de Josep Artigas i Ojeda.¹

¹ Imatge extreta de: CRAI. UB.edu, consultada el 6 de Novembre de 2019: <https://crai.ub.edu/ca/recursos-d-informacio/patrimoni-bibliografic/fons-personals/j-artigas>

Restauració del seu llegat

Durant aquests anys han passat pel Taller de restauració del CRAI nombrosos exemplars de tot tipus de tècniques, des de litografies fins a obra original. S'han realitzat nombroses tècniques de conservació i restauració sempre tractant cadascuna de les peces individualment i de forma acurada.

Els últims cartells que van arribar al Taller de Restauració, van originar una nova visió i una altra manera d'actuació degut a la problemàtica que presentaven. La preservació de l'original era l'aspecte fonamental que en tot moment s'havia de conservar i de respectar.

Els cartells dels quals parlarem a continuació provenen del Centre de Recerca per l'Aprenentatge i la Investigació (CRAI) de Belles Arts. Aquests exemplars originals es troben en diferents estats de conservació que anirem detallant.

Fitxes dels cartells originals

1. Visitat el Zoo de Barcelona

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: *Visitat el Zoo de Barcelona*

Datació i lloc d'origen: Ca 1962. Barcelona.

Dimensions: 100 cm x 70 cm.

Tècnica i suport: Guaix sobre paper.

Procedència: CRAI de Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/2019.

2. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. Font pròpia.

Descripció: El cartell no es troba en bon estat de conservació. Les alteracions més significatives estan a la capa pictòrica on es mostren petites clivelles i pèrdua d'adherència dels pigments. El suport presenta deformacions, estrips i contraccions, però són de magnitud lleu. Hi ha diferents alteracions cromàtiques com oxidacions, i d'altres degudes a la llum, al contacte i a la pol·lució. Presenta intervencions anteriors que es troben a les puntes perimetrals inferiors. Podem apreciar que el paper és mecànic degut a les seves fibres i pel seu sistema de fabricació.

3. Detall de l'anvers de la reintegració anterior. Font pròpia.

4. Detall de l'extrem superior dret de l'anvers, detall de brutícia. Font pròpia.

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. Formades per diferents colors: verd, blau, groc, marró, negre, blanc i vermell. Els seu estat és dolent degut a la pèrdua d'adhesió dels pigments, això provoca que tota la capa pictòrica estigui clivellada, amb pigments pulverulents i en un estat molt dèbil. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

5. Detall del pigment pulverulent a l'anvers del cartell. Font pròpia.

6. Detall del pigment clivellat. Font pròpia.

2. XXX Feria Oficial e Internacional de Muestras en Barcelona

7. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. Font pròpia.

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: XXX Feria Oficial e Internacional de Muestras en Barcelona

Datació i lloc d'origen: Juny de 1962.
Barcelona.

Dimensions: 100 cm x 70 cm.

Tècnica i suport: Guaix sobre paper.

Procedència: CRAI de Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/20

Descripció: El cartell no es troba en bon estat de conservació. Les alteracions més significatives es troben a la capa pictòrica on es mostren petites clivelles i pèrdua d'adherència. Hi ha diferents alteracions cromàtiques en el suport com oxidacions, i d'altres degudes a la llum i al contacte. El paper és mecànic i ho podem apreciar per les seves fibres i pel seu sistema de fabricació. No presenta intervencions anteriors.

8. Detall de l'escut del cartell. Font pròpia.

9. Detall de la part superior esquerra de l'anvers on es mostren estrips i brutícia. Font pròpia.

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. Formades per diferents colors: verd, blau, groc, negre, blanc, lila i vermell. No es troben en bon estat de conservació degut a la pèrdua d'adhesió dels pigments i això provoca que hi hagin zones de la capa pictòrica que estiguin clivellades, amb pigments pulverulents i en un estat molt dèbil. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

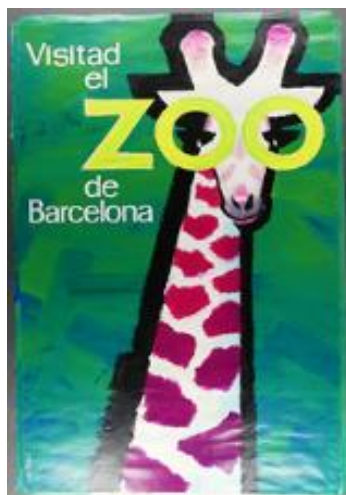

10. Detall del pigment pulverulent de la capa pictòrica.

11. Detall de brutícia de la capa pictòrica

3. Visitat el zoo de Barcelona

12. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. Font pròpia.

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: Visitat el zoo de Barcelona

Datació i lloc d'origen: Ca 1962. Barcelona.

Dimensions: 100 cm x 70 cm.

Tècnica i suport: Acrílic sobre paper.
Procedència: CRAI Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/201

Descripció: L'estat de conservació del cartell és bo. Les alteracions més significatives es troben a la capa pictòrica on es mostren en zones puntuals clivellades i pèrdua d'adherència. Hi ha diferents alteracions cromàtiques degudes a la llum i al contacte. El paper és mecànic i ho podem apreciar per les seves fibres i pel seu sistema de fabricació. No presenta intervencions anteriors.

13. Detall de la part inferior dreta del cartell. Font pròpia.

14. Detall de la part inferior esquerra del cartell. Font pròpia.

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. Formades per diferents colors: verd, blau, groc, negre, blanc i rosa. Es troben en bon estat de conservació, exceptuant certes zones on es poden apreciar llacunes de la capa pictòrica degut a la pèrdua d'adhesió dels pigments, també hi ha zones amb més massa pictòrica que estan clivellades. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

15. Detall de l'ull on hi ha clivellats de la capa pictòrica. Font pròpia.

16. Detall de la capa pictòrica. Font pròpia.

4. Vuele por TWA

17. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. Font pròpia

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: *Vuele por TWA*

Datació i lloc d'origen: Ca 1953. Barcelona.

Dimensions: 100 cm x 70 cm.

Tècnica i suport: Guaix sobre paper.

Procedència: CRAI de Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/2019.

Descripció: L'estat de conservació del cartell és bo. El suport presenta diversos estrips a les zones perimetrals, tot ell mostra alteracions cromàtiques degudes a la llum i al contacte. El paper és mecànic i ho podem apreciar per les seves fibres i pel seu sistema de fabricació. Presenta intervencions anteriors en les zones perimetrals.

18. Detall de la part inferior esquerra del cartell on es troba reintegrada. Font pròpia.

19. Detall de la reintegració de la part superior esquerra del cartell. Font pròpia.

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. El seu estat de conservació és bo, el cartell està format per diferents colors: lila, vermell, negre, granat, blau, veig i turquesa. La capa pictòrica presenta algun clivellat però només en zones puntuals. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

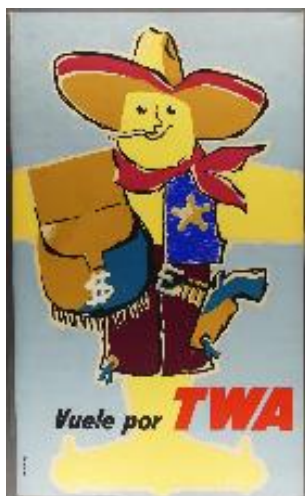

20. Detall del clivellat de la capa pictòrica. Font pròpia.

21. Detall del clivellat de la capa pictòrica de la part superior. Font pròpia.

5. Vuele por TWA

22. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. Font pròpia.

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: *Vuele por TWA*

Datació i lloc d'origen: Ca 1953. Barcelona.

Dimensions: 100 cm x 70 cm.

Tècnica i suport: Guaix sobre paper.

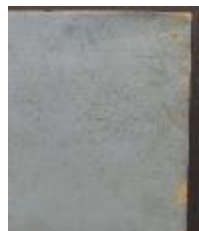
Procedència: CRAI de Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/2019.

Descripció: L'estat de conservació del cartell és bo. El suport mostra alteracions cromàtiques degudes a la llum i al contacte. El paper és mecànic i ho podem apreciar per les seves fibres i pel seu sistema de fabricació. No presenta intervencions anteriors.

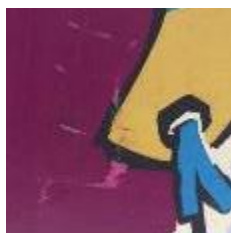

23. Detall de la part superior. Font pròpia.

24. Detall de la part superior dreta. Font pròpia.

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. L'estat de conservació de les tintes és bo, el cartell està format per diferents colors: marró, granat, vermell, negre, blau i veig. La capa pictòrica presenta algun clivellat però només en zones puntuals. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

25. Detall de la capa pictòrica pulverulenta. Font pròpia.

26. Detall de la capa pictòrica. Font pròpia.

6. Vuele por TWA

27. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. Font pròpia.

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: *Vuele por TWA*

Datació i lloc d'origen: Ca 1953. Barcelona.

Dimensions: 100 cm x 70 cm.

Tècnica i suport: Guaix sobre paper.

Procedència: CRAI de Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/2019.

Descripció: L'estat de conservació del cartell és bo. El suport mostra alteracions cromàtiques degudes a la llum i al contacte, hi ha deformacions causades per estrips. Presenta intervencions anteriors localitzades a una de les zones perimetrals. El paper és mecànic i ho podem apreciar per les seves fibres i pel seu sistema de fabricació.

28. Detall de la part inferior esquerra amb estrips.
Font pròpia.

29. Detall de la reintegració de la part inferior esquerra. *Font pròpia.*

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. El seu estat és bo, el cartell està format per diferents colors: vermell, negre, blau, rosa, groc i veig. La capa pictòrica presenta algun clivellat però només en zones puntuals. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

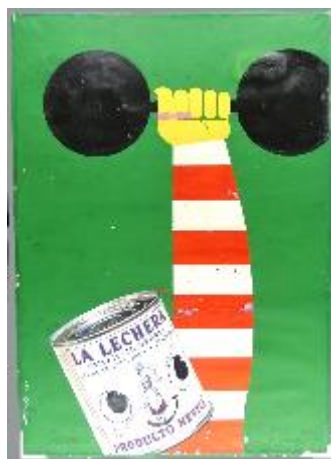

30. Detall del clivellat de la capa pictòrica. *Font pròpia.*

31. Detall de la capa pictòrica amb clivellats. *Font pròpia*

7. La Lechera

32. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. *Font pròpia.*

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: *La Lechera*

Datació i lloc d'origen: 1961. Barcelona.

Dimensions: 100 cm x 70 cm.

Tècnica i suport: Guaix sobre paper.

Procedència: CRAI de Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/2019.

Descripció: El cartell no es troba en bon estat de conservació. Les alteracions més significatives es troben a la capa pictòrica on es mostren clivellats i pèrdua d'adherència dels pigments. El suport presenta alteracions per deformació degudes a arrugues, estrips i contraccions. Hi ha diferents alteracions cromàtiques degudes a la llum i al contacte. Presenta intervencions anteriors en les cantonades de les bandes perimetrals. El paper és mecànic i ho podem apreciar per les seves fibres i pel seu sistema de fabricació.

33. Detall de la reintegració anterior a la part esquerra lateral. Font pròpia.

34. Detall de la part inferior dreta del cartell. Font pròpia.

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. Formades per diferents colors: verd, blau, groc, negre, blanc i vermell. Les tintes no es troben en bon estat de conservació degut a la pèrdua d'adhesió dels pigments, això provoca que hi hagin zones de la capa pictòrica que es trobin clivellades, causant llacunes i aixecaments del pigment per falta d'adhesió. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

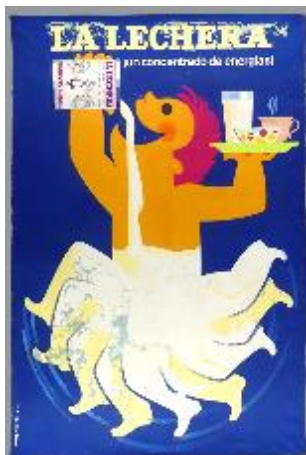

35. Detall de la capa pictòrica amb aixecaments. Font pròpia.

36. Detall de la capa pictòrica amb clivellats. Font pròpia

8. La Lechera ¡un concentrado de energías!

37. Fotografia inicial de l'anvers de la peça. Font pròpia.

Autor: Josep Artigas i Ojeda.

Títol: *La Lechera ¡un concentrado de energías!*

Datació i lloc d'origen: Ca. 1961.
Barcelona.

Dimensions: 99,7 cm x 68,8 cm.

Tècnica i suport: Guaix sobre paper.

Procedència: CRAI de Belles Arts.

Data d'inici i final de la restauració:
22/05/2019 al 18/06/2019.

Descripció: El cartell no es troba en bon estat de conservació. Les alteracions més significatives es troben a la capa pictòrica on es mostren clivellats i pèrdua d'adherència dels pigments. El suport presenta deformacions, arrugues i contraccions. Hi ha diferents alteracions cromàtiques degudes a la llum, al contacte i la pol·lució. El paper és mecànic i ho podem apreciar per les seves fibres i pel seu sistema de fabricació. No presenta intervencions anteriors.

38. Detall de la part superior dreta amb alteracions.
Font pròpia.

39. Detall de la part inferior esquerra. Font pròpia.

Les tintes utilitzades per realitzar el cartell són aquoses. Formades per diferents colors: blau, rosa, taronja, verd, groc, negre, blanc i vermell. Els seu estat és dolent degut a la pèrdua d'adhesió dels pigments i això provoca que hi hagin zones de la capa pictòrica amb clivellats, causant llacunes i pigments en estat pulverulent. S'han realitzat diverses proves les quals han demostrat que les tintes són solubles en alcohol i aigua.

40. Detall dels clivellats i del pigment pulverulent.
Font pròpia.

41. Detall de la capa pictòrica pulverulenta. Font pròpia

Procés de restauració dels cartells

La gran majoria d'aquests cartells no es troben en bon estat de conservació degut al pas del temps i al deteriorament sofert per causes tan intrínseques com extrínseques. S'han realitzat diverses tasques de conservació i restauració en el Taller de Restauració del CRAI de la Universitat de Barcelona, per tal de preservar i perdurar el seu record.

Aquests 8 cartells originals de grans dimensions, estan realitzats mitjançant diverses tècniques artístiques, trobem des de gouache fins a acrílic. En primer lloc, es va realitzar un estudi detallat i acurat de cadascun d'ells, a través d'una documentació inicial de les seves dades tècniques i d'una documentació fotogràfica exhaustiva per deixar constància de l'estat inicial de conservació en el qual es trobaven. Seguidament es va realitzar l'examen organolèptic de la peça per detectar les seves degradacions i alteracions, tant del suport com de la capa pictòrica. L'alteració més notòria que es va trobar va ser que la capa pictòrica dels cartells estava en estat

pulverulent i amb una greu falta d'adhesió. Aquesta capa pictòrica es trobava en un estat de conservació delicat i s'havia d'intervenir amb la major brevetat possible.

Proves de consolidació

Es va començar a actuar realitzant diverses proves marginals amb diversos consolidants, el més adient i el que va donar millors resultats va ser el Klucel®. Seguidament es van realitzar diferents processos per poder arribar a la conclusió que la millor proporció de Klucel® era al 30%, 10% i 5%, depenent de l'estat de conservació de la capa pictòrica. El de 30% i 10%, per realitzar consolidacions de zones clivellades i la proporció del 5% per realitzar la consolidació general de la capa pictòrica. Aquestes proporcions servien per la consolidació de les llacunes i la falta d'adhesió en les zones que es trobaven en un estat greu i amb una imminent pèrdua de capa pictòrica. Seguidament s'explicarà el procés que es va seguir de consolidació amb les proporcions explicades.

42. Realització de les proves a la zona marginal, abans de fer la prova. Font pròpia.

43. Resultat de les proves marginals. Font pròpia.

Neteja

Un cop escollit el consolidant es va procedir a realitzar la neteja en sec a totes aquelles parts on no hi hagués superfície pictòrica. Aquesta neteja mecànica es va realitzar amb gomes de diverses dureses, la goma Milan® i la goma en pols, juntament amb la utilització d'una paletina per treure la brutícia superficial van ser finalment las que ens van donar millor resultat.

Consolidació de les migracions en la capa pictòrica

Seguidament es va realitzar una consolidació minuciosa de cadascun dels cartells. Utilitzant els resultats de les proves esmentades anteriorment es va fer servir Klucel® al 30% en els casos de llacunes petites i que necessitessin punts concrets de consolidant. En els casos que la capa pictòrica migrava a causa de la manca d'adhesió i degut a que no es podia aplicar el pinzell directament, es va utilitzar el Klucel® al 10% i 5%, amb un pinzell molt fi, aplicant una gota a la superfície i un cop seca passant la plegadora amb un paper de conservació per unificar la superfície.

44. Detall de la part pictòrica amb clivellats i pulverulenta. Font pròpia.

45. Detall de la intervenció consolidada. Font pròpia.

46. Detall de la capa pictòrica abans de la consolidació. Font pròpia.

47. Detall de la capa pictòrica un cop consolidada. Font pròpia.

48. Detall de la capa pictòrica abans de la consolidació. Font pròpia.

49. Detall de la capa pictòrica després de la consolidació. Font pròpia.

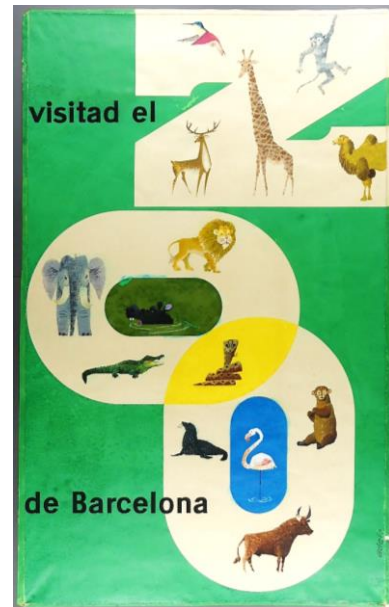
Consolidació total dels cartells

Es van realitzar diverses proves per realitzar una consolidació total de la pintura i que l'obra gràfica es pogués preservar durant anys i que no es tornés a trobar amb la mateixa problemàtica. Es va seguir utilitzant el Klucel® al 5%, i en aquest cas es va haver d'escollir entre una consolidació total amb difusor o amb una paletina japonesa natural de pèl fi. Donades les proves realitzades es va escollir la paletina japonesa, els resultats donats són òptims i els més adequats per cadascun dels cartells. La preservació de la capa pictòrica serà duradora i donarà consistència i protecció on abans l'havia perdut.

Es va aplicar el Klucel® amb la paletina i a sota es va posar un Reemay®, seguidament es va col·locar un Reemay® a sobre del cartell i després entre secants es va posar tot sota pesos. En intervals de 10 minuts aproximadament s'anaven fent canvis de Reemay® i secants.

50. Abans de realitzar la consolidació total. Font pròpia.

51. Després de realitzar la consolidació total. Font pròpia

Conservació preventiva

Finalitzat el procés de restauració dels cartells es va dur a terme una conservació preventiva, on l'objectiu és la manipulació d'aquesta obra gràfica sense que pateixi cap dany i que es pugui consultar lliurement. Es van realitzar fundes de Melinex® i Reemay® a la mida adequada de cadascun dels cartells, sempre les fundes han de ser més grans que les peces que han de guardar en el seu interior.

Les condicions ambientals òptimes després del tractament en les quals s'han de conservar són les següents:

- Humitat Relativa (HR): entre 45 i 55%. Amb una fluctuació màxima diària de 5%. Regular la humitat amb humidificador o deshumidificador; mesurar i registrar la HR amb un termohigrògraf. S'ha de controlar la peça en tot moment per tal d'evitar qualsevol canvi bruscat d'humitat relativa.
- Temperatura: ambiental, sense canvis extrems. És important intentar mantenir la temperatura per sota dels 25°C; entre 18 i 20°C., amb una variació de 2 graus. De totes maneres, per garantir una adequada conservació, s'ha de controlar la temperatura amb termòmetre.
- Llum: evitar l'exposició prolongada directa a la llum solar; evitar radiació infraroja directa (calor); evitar exposició prolongada d'UV. Exposar a un màxim d'uns 50 lux, depenent de la zona d'exposició.
- En el cas que el document estigués situat en un dipòsit amb finestres, aquestes haurien de tenir vidres amb filtres de rajos UV.
- Controlar la contaminació ambiental amb aparells de control de pol·lució amb sistemes de filtres de carbó actiu.

Ja per finalitzar aquest informe val a dir que els resultats obtinguts han sigut molt satisfactoris, s'han assolit els reptes i solucionat els problemes amb els que aquestes obres van arribar al taller. S'han retornat al CRAI de Belles Arts, conservats i restaurats de manera òptima i de la forma més idònia per cadascun dels cartells.

Resultat final dels cartells

1. Visitad el Zoo de Barcelona

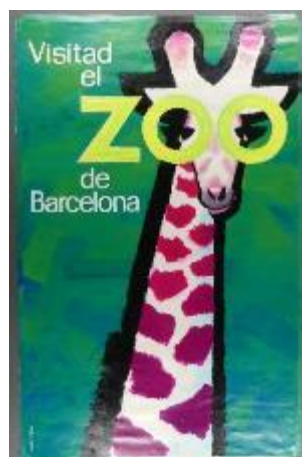
52. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

2. XXX Feria Oficial e Internacional de Muestras en Barcelona

53. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

3. Visitad el Zoo de Barcelona

54. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

4. Vuele por TWA

55. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

5. Vuele por TWA

56. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

6. Vuele por TWA

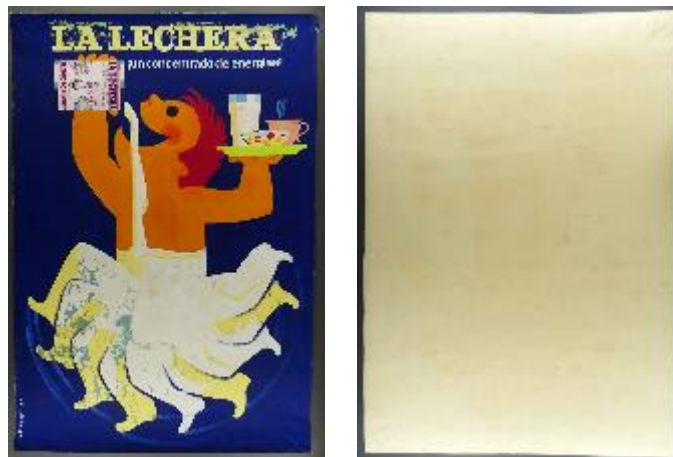
57. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

7. La Lechera

58. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

8. La Lechera ¡un concentrado de energías!

59. Anvers i revers un cop realitzada la restauració. Font pròpia.

Bibliografia

Enllaços web:

- Universitat de Barcelona. CRAI, Centre de Recursos per a l'Aprenentatge i la Investigació. Fons Josep Artigas (en línia). Consultat el dia 13 de Juny del 2019. Font extreta de: <https://crai.ub.edu/ca/recursos-d-informacio/patrimoni-bibliografic/fons-personals/j-artigas> i en la mateixa pagina web es troben els detalls biogràfics de Josep Artigas: https://crai.ub.edu/sites/default/files/imatges/Colleccions/Josep_Artigas/biografia_artigas.pdf
- Universitat de Barcelona. El Museu Virtual de la UB incorpora la col·lecció Josep Artigas (en línia). Consultat el dia 13 de Juny del 2019. Font extreta de: https://www.ub.edu/web/ub/ca/menu_eines/noticies/2012/Fotonoticies/02/011.html